

אורות הנפש - תיקון המידות במשנת הרב קוק

ד"ר ברוך כהנא

חלק ה': מדרגות הנפש

התפתחותו של הילד היא, ביסודה, במעלות מדרגותיה של הנפש. הילד מתחיל את חייו כשהוא משועבד לתפיסה החושית. הוא ממשיך אותם כשהוא משתמש בעיקר בכוח הדמיון והרגש. לאורך רוב ילדותו אין לשכל שום השפעה ממשית על חווייתו. מצב זה יותר חווייה מוגבלת מאד, אגוצנטרית, חומרית (כפי שאינו בציטוט ממוסר אביך) אבל בו בזמן גם טבעית וטהורה, נקיה מכל מיני סיבוכים ועיוותים המאפיינים את הילדות. כל האידיאלים שנרצה ללמד את הילד בבגרותו כבר נמצאים בעולמו של הילד, אם כי בצורה גולמית ומוקטנת. אם עולמו של הילד נבנה היטב ברמה הרגשית, כל שנדרש להמשך ההתפתחות יהיה רק פיתוח והפשטה של היסודות המוצקים האלה. בהמשך נראה את ההשלכות החינוכיות של ההנחות האלה, אבל קודם ננסה לראות כיצד הן נובעות מהבנתו הכללית של הרב לגבי מהותם של השכל והדמיון.

ראשיתה של כל הכרה, טוען הרב, היא בכוח הדמיון. השכל כולו אינו אלא פיתוח מופשט של מה שהיה כלול כבר בדימויים הפנימיים של הנפש:

" באוצר הדמיון מונח כל האמת וכל הגודל, שמתברר קמעה קמעה על ידי כמה צינורות מקטינים ומזככים של השכל... השכל הרציונלי אינו כי אם תלמיד קטן, המסביר קצת את כל אור החיים שיש באוצר דמיונינו העשיר והקדוש.. " (קובץ ג', קסד)

מכיוון שכך, אי אפשר להבחין הבחנה מוחלטת בין השכל והדמיון. לא מדובר בכוחות נבדלים לגמרי, אלא במדרגות שונות של בירור:

"... אין הדמיון והשכל מחולקים זה מזה חילוק חטיבי, כי אם חילוק דרגאי. ישנן מדרגות שהדמיון הולך ומתברר, ובא בחלקיו לידי זיכור, עד שהוא נכנס לגבול השכל, והשכל לפעמים יורד הוא בחלקיו, ומתכנס לגבול הדמיון" (קובץ א', ריג)

לכל אחת ממדרגות אלה יתרונות משלה. יתרונם של הדמיון הוא בכך שביכולתו לשקף מציאות נעלה יותר מזו שהאדם יכול להבין בבירור:

"הדמיון הוא הצל של השכל, ולפעמים הוא למעלה מן השכל, לא מצד עצמו, כי אם מפני שהוא כעין חומר מקבל הארה מאור עליון" (קובץ א', תקמה)

וביתר תוקף:

"...בידוע הוא שגם כל ציורי הדמיון הנם באמת ציורי שכל, אלא שהם כדמות גרעינין שלא נגמרו עדיין בגידולם" (קובץ א', קעז)

נשמע שיתרונם של השכל הוא פשוט בהיותו מדרגה יותר מפותחת של ההכרה הבוסרית המצויה כבר בדמיון. ברובד אחד אלה הם באמת פני הדברים, אבל המציאות היא הרבה יותר מורכבת. מסתבר שיש מחיר להימצאותו של האדם הרובד הדמיוני, והדמיון שאינו מבורר ע"י השכל הוא לא פעם הרסני:

"ישנה צורה מיוחדת שהדמיון מתלבש בה כשהשכל פועל עליו. ואותה הצורה היא קדושה, ומבסמת את האדם מכל טומאותיו. וכל זמן שהצורה הזאת מתטשטשת, והדמיון מצטייר על פי חק

שלו בעצמו, בלא השפעת השכל עליו, אז הוא המקור היותר נרפש לכל תקלה ולכל חטא ועון..."
 (קובץ א', נט)

ומסתבר שלא רק "חטא ועוון" נגרמים ע"י הדמיון הלא מבורר, אלא גם מצבים נפשיים קשים:
 "כל מחשבה שאינה נגמרת, היא מצטיירת בכח דמיונות וע"פ רוב היא מעוררת פחד ועצב." (מדבר
 שור, 10)

מה גורם לדמיון להיות כל כך הרסני? התשובה היא שהדמיון, מעצם מהותו, מסוגל לצייר רק את
 קווי המתאר החיצוניים של המציאות. האדם שואף לחיים טובים, מענגים וערכיים. לחיים כאלה יש
 מהות פנימית מסוימת, ויש להם גם צורה חיצונית כלשהי. התענגות, למשל, פירושה תחושה
 כלשהי שהאדם מרגיש בתוך עצמו, אבל אנשים נראים בצורה מסוימת כשהם מתענגים. מי שמונע
 ע"י הדמיון, ישאף לצורה החיצונית ולא למהות הפנימית, משום שהוא מתרשם מחיצוניותה של כל
 מידה ולא מפנימיותה. אם מקורה של הגאווה בהכרה עמוקה של ייחודיות האדם וחיצוניותה ברושם
 החיצוני שהאדם מעורר, האדם המונע ע"י דמיון ישאף לרושם ולא לפנימיות. וכן אם מקורה של
 המיניות הוא בכמיהה לאהבה העוברת את גבולות הפרט, אדם כזה ישאף לחיצוניות- למעשה
 המיני עצמו- ולא למציאות הנפשית הנעלה הנותנת לו את משמעותו. ב'מוסר אביך', בדבריו על
 מידת הגאווה, הרב מתאר את הדינמיקה הזו בקווים חריפים מאד:

"יש שורש מיוחד לאהבת הגאווה במעמק לב האדם, והוא נלמד מלשון הכתוב שאמר: "הוי עטרת
 גאות שכורי אפרים" והמשיל את הגאווה לשכרות, ונראה ששרשם הרע אחד. יש הפרש גדול בין
 מה שרוצה האדם השלם המכיר- האמת להמשיך לעצמו לבין מה שרוצה הסכל להמשיך לעצמו,
 ומשורש זה מתחלקות אח"כ תולדות המעשים והמדות. שורש- הדבר הוא, שהחכם כוסף אל
 הפנימיות של הטוב, מתוך שמכיר אותו ויודעי שאך הוא הוא הטוב באמת, והסכל כוסף אל
 החיצוניות של הטוב כפי מראהו השטחי, מתוך שאינו מכיר את הטוב המעולה שבפנים, וע"כ קצרה
 דעתו להבין החסרונות שיש בהטוב החיצוני. והנה הבורא ב"ה שם בנפש כל החיים לאהוב את
 החיים מפני שהם טובים, וערך החיים הוא בודאי מצד הטוב, שהרי בחיים בחר הא' הטוב להיטיב
 לברואיו, אמנם מהות החיים הלא היא ההרגשה ממציאותו, וככל מה שירגיש מה שמחוץ לו ביותר
 כמות ואיכות כן תגדל מדת החיים, מפני שהנקודה היסודית של החיים היא הרגשת מציאותו, אבל
 עילויה וגדולתה הוא בהרגשת מה שמחוץ לו ביותר כמות ואיכות, שאם יהיו הדברים המורגשים לו
 יותר רבים ויותר מעולים ונכבדים כן יגדל עילוי החיים...ע"כ לעולם ישתדל האדם שיהיו כל
 הנמצאים, שהם המושגים לו, יותר מעולים ויותר חשובים..."

נחזור לדברינו ששורש אהבת החיים הטובים הוא שורש השלמות והפתח לו, וע"כ הוא מושרש
 מאד בכל נפש ועל יסודו בנוי הבנין של הנהגת הנפשות את עצמן. אמנם איך יהי ציורו של המעולה
 וחשוב בחיים שאליו תערוג הנפש. כלל גדול הוא כי כל דבר טוב ונכבד וחשוב כשהוא במקומו הנכון
 ומושג במדרגתו לעצמו נמצא בציורו מצב המנוחה השלמה, ושלמה והשקט, ונחת –רוח נעימה
 עוברת ומרחפת וממלאה את כלל חלל החי המשיגו. אבל המשקיף מרחוק על הלבוש של הכבוד
 הוא ועניו, משיג ענין רעש והעדר מנוחה עם תכונת המעלה והנועם. והנלבב כשהוא מבחין, שאין
 הטובה גמורה עם השלמה וההשקט ורובי השפע במנוחה שלמה, הולך הוא להשיג חיים כאלה ולא
 ימצאם כ"א עם הידיעה האמתית והעבודה השלמה עם תקון כל המדות כולן בתכלית הטוב
 והקדושה, והסכל מקבל את ציור המעלה וכוסף לה כמו שהוא מצטייר בלבבו בציור רעש והרגשה
 דחופה ובולטת הרבה בחושיות גסה, ולא ימצא אותה כ"א בהתגלות לבו בהשבעת הכח הדמיוני

וזנות הלב, ורב כוסף ומרחבי ארמנות וממשלה רחבה על כל זולתו, אמנם הנאת אכילה ושתייה ויתר תענוגי החושים הם רק מורגשים לשעתם ברעש והרגש גס, שלזה תתאוה הנפש הפחותה, אבל "בטן רשעים תחסר", כי אינו יכול למלאות נפשו תמיד עמהם, ע"כ ביותר יתגבר בו החפץ אל הרגשות הרוח שהן מתמידות יותר, ומהן הרגשת השכרות שמרגיש העדר המנוחה ועסקי המחשבה בבלבול הדמיון בפעל-רעש, וזה יחשב אל הסכל ענין חיים חזקים. אבל יותר מתמיד מסוג זה הוא הגאווה, שמרגיש את עצמו ושמח שמחה גסה בכל מה שיוכל ליחס לעצמו מעלה והצלחה, וטבע אהבת עצמו מושכתו להתמיד בזה התענוג הנבזה, שהוא תענוג חמרי ודמיוני בנוי על שקר ותהו, וכשמרגיש הנעימות הגסה מתאמץ להגבירה במה שיתמיד לצייר לעצמו הרבה גדולות ונפלאות ומעלות והצלחות, שאין בו אפילו שמץ מהם, ומה שיש בו הוא מגדיל אלפי מונים עד שמסתבך הרבה בשקר, ורוחו מתרגלת להיות גסה עליו, וכל עילוי וכבוד שיעבור על דמיונו הכל מיחסם לעצמו כדי להתענג עליהם בעונג דמיונו הכוזב" (מוסר אביך, בירור מידות הנפש, ע' סה)

החיים הטובים הם חיים מלאים רגש, עשייה, עונג פנימי המושג כאשר האדם מצליח להגשים משהו מכמיהת הטוב המניעה אותו. ה"סכל" רואה את הצורה החיצונית, את הרעש וההמולה, את החוויה החושית העזה, ואינו תופס שהמשמעות העמוקה של כל החוויות האלה היא דווקא הביטוי שמוצאות בהם כמיהותיה העדינות יותר של הנפש. מכאן הרדיפה הבלתי פוסקת אחרי תענוגות גופניים החייבת להביא, בסופו של דבר, לתסכול עמוק. רדיפת הכבוד היא עמוקה יותר. לא תשוקה מסוימת עומדת ביסודה, אלא העמדת עצמו במרכז. זהו עונג מתמיד יותר, קשור יותר לדמיון ופחות לחושים הגולמיים, ולכן הוא עלול להפוך להתמכרות חזקה והרסנית עוד יותר. כך נופל האדם במידת הגאווה.

השתמשתי- בעקבות הרב- בביטוי "אדם המונע ע"י הדמיון", אבל בעצם הכוונה היא לכולנו, לכל מי שעליו לעמול על תיקונו הנפשי (כלומר, באמת לכל אדם מלבד אותם צדיקים גמורים עליהם נאמר "ראיתי בני עליה והם מועטים"). מה שהרב סוקר כאן הוא עצם היווצרותו של כוח נפשי עצמאי שאפשר לכנותו "יצר הרע". מקורו, כמו מקורם של כל כוחות הנפש, באותה כמיהה לטוב מוחלט, אלא שהטוב הזה מתלבש בלבושים שמציג לפניו הדמיון, ושואף בכל עצמתו לטפל ומזניח את העיקר. זוהי הצורה בה מגדיר הרב את עצם מהותו של היצר הרע: ייחוס כוחות הנפש למציאות חיצונית, חומרית ונפרדת מקורה:

"יש טעות מצויה בכמה בני אדם, שכל דבר מקרי נתפס הוא כעצמי- וזהו ענין היצה"ר..." (מוסר אביך, חשבון הנפש בעבודת ד' הערכת מדרגותיה, עמ' עז)

טעות זו מתרחשת, כמו שראינו קודם, מיד עם לידתו של האדם. כלי ההכרה המוגבלים של האדם בינקותו אינם יכולים לצייר שום מציאות אחרת מעבר לגשמיות טהורה, המשתרעת לא מעבר לממדי גופו. כל גירוי הנוגע בגופו נתפס בהכרח כרב חשיבות מאין כמוהו, וגם לאחר מכן אנחנו נוטים להחשיב כל מה שקשור אלינו הרבה מעבר לחשיבותו האמיתית. המציאות הגופנית שלנו היא באמת רבת חשיבות, בתור פרט מהמציאות הכללית השלמה שכולה תנועה לעבר הטוב המוחלט. אבל ראינו כבר מספר פעמים ששורש כל רב הוא בהחשבת פרט מסוים, שהוא תמיד יחסי ומוגבל ביסודו, למציאות מוחלטת שהכל אמור להתבטל אליה. תורת ההתפתחות של הרב מסבירה שטעות זו היא אכן בלתי נמנעת כשאנו מתבוננים בעולמו של התינוק. בלשון אחרת: אי אפשר להימנע מהיווצרותו של היצר הרע. הבחירה מתחילה מאוחר יותר, עם התפתחות כוחות השכל היכולים לברר את תשוקותיו הפיזיות והדמיוניות של היצר.